

- Якими були причини роздробленості Русі?
- Назвіть імена наймогутніших князів другої половини XII – першої половини XIII ст.
- Яка подія відбулася 1169 р.?
- Протягом 1146–1246 рр. київський престол 46 разів переходив від одного князя до іншого. У межах яких століть відбувався цей процес?

V. Підбиття підсумків уроку.

Узагальнення.

У другій половині XII – на початку XIII ст. відбувся остаточний розпад Русі на окремі князівства, які, у свою чергу, поділялися на уділи. На південноруських землях постали Київське, Чернігово-Сіверське, Переяславське, Волинське і Галицьке князівства. Із часом Київ втрапив роль політичного центру Русі, що призвело до його занепаду. У другій половині XII – на початку XIII ст. змінилися регіональні центри, у кожному утвердилася власна княжа династія,

але всі походили від Рюрика, тобто були родичами. Це була одна з особливостей роздробленості Русі порівняно з іншими європейськими країнами, що породжувала примарну ідею про майбутню єдність колишньої Русі. Політична роздробленість Київської Русі – новий законодавчий етап розвитку феодального суспільства в Україні.

VI. Домашнє завдання.

1. Опрацювати текст параграфа.
2. Скласти історичний портрет Романа Мстиславича.
3. Підготувати відповідь на запитання:
У чому різниця між «горизонтальним» та «вертикальним» або «вотчинним» принципом спадковості князівської влади?
4. Уявіть себе князем одного із удільних князівств; складіть листа до своїх «братів» з закликом до об'єднання, аргументуючи його.

ПОЛІТИКА РАДЯНСЬКОГО УРЯДУ В УКРАЇНІ У 1919 РОЦІ

Ігор КОЛЯДА, професор кафедри методики навчання суспільних дисциплін і гендерної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова, доктор історичних наук;

Аліна НУЖНА, студентка факультету історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова

Мета: охарактеризувати політичне становище України в 1919 році, розкрити обставини приходу до влади більшовиків, особливості їх політики, сформувані в учнів уявлення про денікінський окупаційний режим.

Цільові завдання:

- висвітлити обставини приходу до влади більшовиків, будівництво адміністративного апарату;
- проаналізувати положення Конституції УСРР (1919 р.);
- розкрити процес державного будівництва після проголошення УСРР;
- охарактеризувати отаманський рух в Україні, методи боротьби влади з селянськими виступами;
- проаналізувати політику білогвардійців, їх ставлення до національного питання;
- з'ясувати причини третього приходу до влади більшовиків;
- сформувані уявлення про політику «червоного терору», систему каральних органів;
- ознайомити учнів з політичними портретами таких діячів, як Х. Раковський, М. Григор'єв, А. Денікін, Н. Махно;
- сформувані вміння аналізувати та узагальнювати інформацію, висловлювати власні міркування, опираючись на попередні знання;

- закріпити вміння працювати з історичними документами, історичною картою, оперувати історичними термінами та поняттями.

Тип уроку: комбінований.

ХІД УРОКУ

I. Перевірка домашнього завдання.

У ході **фронтального опитування** вчитель пропонує учням відповісти на такі **запитання**:

- ✓ Коли, де і за яких обставин було проголошено ЗУНР?
- ✓ Кого Народне віче Буковини обрало президентом?
- ✓ Які історичні події називаються «Злукою»?
- ✓ Чому упродовж свого існування ЗУНР протистояла Польщі?
- ✓ Якими були причини поразки ЗУНР?

Індивідуальну роботу вчитель організовує, запропонувавши учням висловити міркування з приводу вислову М. Стельмаха про конфлікт, що розгорівся між урядами ЗУНР та УНР: «І в ці осінні дні в Кам'янець-Подільському, де з червня осіло два «українські» уряди, тиха ненависть між двома царками переросла в нещадну гризню між Директорією і проводом Західноукраїнської Народної Республіки».

Учитель організовує також **перевірку навичок роботи учнів з картою**, запропонувавши показати:

- ✓ територію Західноукраїнської Народної Республіки;
- ✓ місце проведення Чортківської наступальної операції;
- ✓ перебіг основних військових дій під час українсько-польської війни.

II. Актуалізація опорних знань та мотивація діяльності.

Учитель під час *вступної бесіди*, пропонуючи учням відповісти на *запитання*, актуалізує знання учнів щодо політики «воєнного комунізму»:

Учитель. Якою була мета проведення політики «воєнного комунізму»?

Основною метою політики більшовиків була спроба здійснити комуністичний експеримент в умовах необхідності утримання власної влади в країні та забезпечення Червоної Армії продовольством та іншими необхідними ресурсами в умовах війни, відсутності легітимної політичної влади та відсутності звичайних економічних механізмів керування економікою та народним господарством.

Учитель. Назвіть основні заходи політики «воєнного комунізму».

Учень. Політика «воєнного комунізму» передбачала націоналізацію всієї землі, промислових підприємств, торгівлі, примусову трудову мобілізацію, ліквідацію товарно-грошових відносин, централізований розподіл продуктів і товарів. Провідне місце в політиці «воєнного комунізму» займала «продрозкладка» («продрозверстка»). Згідно з «продрозкладкою», селяни були зобов'язані здавати більшовицькій владі всі надлишки і навіть частину необхідної їм сільськогосподарської продукції, передусім зерна. Конфіскацію зерна, інших сільськогосподарських продуктів здійснювали озброєні робітничі загони («продзагони»).

Учитель. Якими були наслідки політики більшовиків?

Учень. Політика «воєнного комунізму» викликала масовий селянський рух та політичну кризу 1921 р.

Учитель. Як ми вже вивчали в *всесвітній історії*, політика «воєнного комунізму» викликала господарську розруху, справедливий протест усіх верств населення, які відчували себе обманутими. В Україні більшовики втрачають підтримку серед місцевого населення, селянські виступи переросли в широкомасштабний антибільшовицький повстанський рух. У цій ситуації на території України виникло багато збройних формувань під керівництвом народних отаманів – «батьків»: Н. Махна, Д. Терпила, М. Григор'єва, Є. Ангела, І. Струка. З масштабністю та ватажками повстанського руху ми познайомимося на сьогоднішньому уроці. Більшовики так і не змогли

досягнути головної мети – міцно вкоренити свою владу в Україні.

III. Вивчення нового матеріалу.

План теми уроку:

1. Запровадження радянської державності, її характер.
2. Повстанський рух.
3. Денікінський окупаційний режим.
4. Червоний і білий терор.

1. Запровадження радянської державності, її характер.

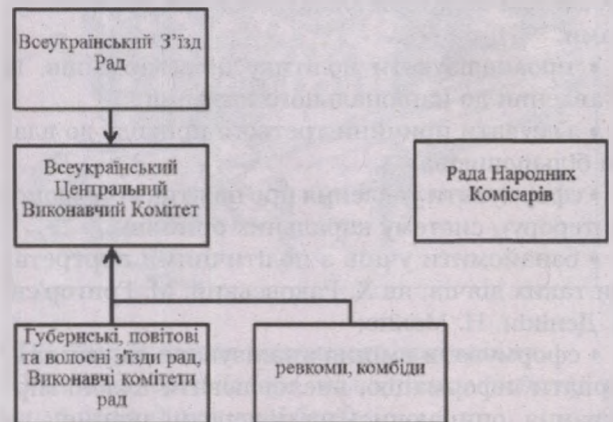
Під час *розповіді*, користуючись *логічно-структурною схемою*, учитель розкриває процес утвердження при владі більшовиків:

Упродовж зими/весни 1919 р. на всій території України (окрім Надзбруччя) було встановлено радянську владу. 6 січня 1919 р. рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду назву держави Українська Народна Республіка (започаткована Центральною Радою), скасували і ввели нову – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР). Юридичне оформлення Української Соціалістичної Радянської республіки відбулося 10 березня 1919 р. з прийняттям III Всеукраїнським з'їздом Рад першої Конституції УСРР.

Для українських більшовиків взірцем державотворення за формою і за змістом була радянська Росія. Тому український уряд одержав назву Рада Народних Комісарів (РНК), повторюючи назву російського вищого органу виконавчої влади. Уряд обирався Всеукраїнським Центральним виконавчим комітетом (ВУЦВК), а в Росії – Всеросійським Центральним виконавчим комітетом. Український уряд очолив Х. Раковський.

Водночас з Раднаркомом була і партійна влада. Її очолював Центральний Комітет партії більшовиків України (ЦК КП(б)У). Зазвичай у складі уряду і партійної верхівки були ті самі люди.

На місцях, у губернських центрах також створювали ради, у волосних центрах діяли військово-революційні комітети. Нова влада офіційно

проголошувала їх органами диктатури пролетаріату, хоча насправді вони здійснювали диктатуру більшовицької партії.

Завдання учням: занотувати схему до конспекту; скласти тезовий конспект.

Самостійна робота учнів з документом: З Конституції Української Соціалістичної Радянської Республіки

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури трудящих експлуатованих мас пролетаріату і бідного селянства над їх віковими гнобителями та експлуататорами – капіталістами і поміщиками.

[...] 4. Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою тверду рішучість ввійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки створяться умови для її виникнення.

[...] 20. Правом обирати і бути обраними до Рад користуються незалежно від і віросповідання, національності, осілості і т.п. громадяни УСРР обох статей, яким до дня виборів виповнилося 18 років:

а) усі, хто заробляють на життя продуктивною і суспільно-корисною працею, а також особи, зайняті домашнім господарством, що забезпечує для перших можливість продуктивної праці, а саме: робітники і службовці всіх видів категорій, селяни й козаки-землевласники; б) солдати Червоної Армії і матроси Червоного Флоту;

21. Не обирають і не можуть бути обраними наступні особи, хоча б вони і входили в одну з вищевикладених категорій:

а) особи, які вдаються до найманої праці з метою одержання прибутків; б) особи, які живуть на нетрудові доходи, а саме на відсотки капіталу, доходи з підприємств, надходження з майна тощо; в) приватні торговці, торгові й комерційні посередники; г) ченці і духовні служителі церков і релігійних культів; д) службовці й агенти колишньої поліції, жандармів і охоронних відділень, а також члени царючої в Росії династії.

Завданням учням:

Підготувати відповіді на запитання:

✓ Яким був державний устрій і політичний режим УСРР?

✓ Коли Українська Соціалістична Радянська Республіка повинна була увійти до складу Єдиної Міжнародної Соціалістичної Радянської Республіки?

✓ Чому не всі громадяни отримували право брати участь у виборах?

Уявлення про історичну персоналію Християна Раковського (Кристья Станчева) (1873–1941)

учитель формує, використовуючи історико-біографічний портрет:

Християн Раковський – політичний, державний діяч, народився у Градці (Болгарія). З 15 років – професійний революціонер. Під час навчання в гімназії, а згодом на медичному факультеті університету в Женеві – активний учасник соціал-демократичного руху, зблизився з російськими революціонерами. У 1918 р. вступив до більшовицької партії. Виконував доручення В. Ульянова (Леніна) в Україні (1918 р.): проводив переговори з урядом гетьмана П. Скоропадського, встановлював контакти з антигетьманською опозицією на чолі з В. Винниченком. 1919 р. очолив уряд радянської України. Захопившись ідеями інтернаціоналізму, поставив під сумнів існування окремої української нації. Але згодом змінив свої погляди і відстоював розширення політичної й економічної самостійності УСРР. У 1923 р. виступив з критикою Й. Сталіна щодо питань національного будівництва. Після цього зміщений з посади голови уряду УСРР і відправлений послом спочатку до Великої Британії, а потім – до Франції. Після повернення до СРСР виключений з лав комуністичної партії, згодом репресований і розстріляний.

Завдання учням: відповісти на запитання:

✓ Як змінювались політичні погляди Християна Раковського?

Під час розгорнутої характеристики вчитель здійснює аналіз політики більшовиків:

Більшовики прагнули застосувати в УСРР власний досвід розв'язання економічних і соціальних проблем. Політика «воєнного комунізму», апробована більшовиками в 1918 р. в Російській

Радянській Федеративній Соціалістичній республіці, з незначними змінами почала здійснюватись і в Україні й передбачала такі заходи:

1) відбувалась націоналізація великих промислових підприємств. У квітні 1919 р. розпочалось одержавлення кам'яновугільної, металургійної та металообробної промисловості, у травні – цивільного флоту. Ті галузі, у яких переважали дрібні та середні підприємства, не були націоналізовані й перебували під контролем держави.

2) встановлювалась державна монополія на торгівлю найважливішими продуктами – цукром, вугіллям, залізною й марганцевою рудами, продукцією металургійної, металообробної, шкіряної галузей. Державні підприємства мали дотримуватись встановлених владою цін. Загалом у фінансовій сфері радянська влада спрямувала свої зусилля на згортання товарно-грошових відносин і заміну їх товарообміном.

3) 14 лютого 1919 року губернські, повітові виконкоми та міські ради отримали право обкладати «революційними податками осіб, що належали до буржуазного класу». Під час вилучення коштів звичайним явищем стали репресивні дії не тільки щодо заможних громадян, а й представників інтелігенції.

4) проводилась аграрна реформа, що означала конфіскацію поміщицьких, удільних, монастирських і церковних земель і наділення ними незаможних селян. Але не всі землі передавали безземельному та малоземельному селянству. Кращі чорноземи радянська влада передала новоствореним радгоспам і комунам. Окрім того, найпродуктивніші землі передавали націоналізованим цукровим заводам і гуральням. Решта – селянам, але за умови створення ними колективних господарств. Під час проведення аграрної реформи особлива роль належала комбідам.

5) встановлювалась продрозкладка, у селах почали діяти «продовольчі загони», які за допомогою зброї та репресій здійснювали ревізію не лише надлишків, а й насінневого фонду, худоби, реманенту.

Завдання учням: скласти схему-перелік: «Політика більшовиків у 1919 році».

Використовуючи прийом пояснення, вчитель розкриває зміст поняття «комбіди»:

Комбіди – надзвичайні органи, що перебирали на себе функції рад, земельних відділів, революційними заходами здійснювали перерозподіл землі.

Завдання учням: занотувати визначення до словника.

2. Повстанський рух.

Наслідки політики більшовиків та уявлення про розгортання антибільшовицького повстан-

ського руху вчитель характеризує, використовуючи доведення:

Радянська економічна політика, орієнтована на ліквідацію приватної власності, засобів виробництва і зрівнялівку життєвого рівня народу, викликала навесні 1919 р. антибільшовицький повстанський рух. Селяни шукали захисту в отаманів, а не у державної влади, що була від них далеко і постійно вимагала хліба, не даючи нічого взамін. Влада отаманів була ближчою до селян і захищала їх, а ті утримували її і поставили їй резерви. Про наростання антибільшовицького повстанського руху засвідчують такі факти: селянські повстання охопили майже всю Україну, найбільшими з них були загони отаманів: Д. Зеленого (справжнє прізвище – Терпило), М. Григор'єва, Н. Махна. У 1919 р. в Україні існувала низка селянських «республік», вільних від більшовицької влади – «Трипільська», «Ямпільська», «Медвинська», «Чигиринська», «Мліївська» та ін. У таких «республіках» селяни з навколишніх сіл встановлювали власну адміністрацію, забезпечували господарське життя, організували збройні загони, подекуди чисельністю в кілька тисяч бійців, та не допускали на свою територію більшовицьких регулярних загонів та банд. Загалом, якщо у квітні 1919 р. було зареєстровано 98 антирадянських виступів, то у червні–липні їх було 328.

Селянський рух опору радянська влада назвала куркульським бандитизмом, направляючи проти нього каральні експедиції, що здійснювали масові розстріли і спалювали села. Побокуючись наростання протистояння з населенням у квітні 1919 р. радянська влада заборонила спалювати села під час розправи з повстанцями.

Самостійна робота з документом:

З резолюції Президії ЦВК Рад України від 16 квітня 1919 р. «Про неприпустимість спалення сіл під час придушення куркульських повстань»

Неодноразові випадки спалення сіл під час придушення куркульських повстань є недоцільними і вкрай шкідливими для справи радянської влади, тому запропонувати Раднаркомом у терміновому порядку видати всім належним відомствам розпорядження про повне припинення під страхом суворої відповідальності спалення сіл і щодо вжитих заходів повідомити ЦВК.

Завдання для учнів: відповідати на запитання:

- ✓ Якою була мета цієї резолюції?
- ✓ Чи могли бути впроваджені в життя положення цього документа? Чому?
- ✓ Яке Ваше ставлення до цього документа?

Використовуючи сюжетну розповідь та картосхему, вчитель висвітлює селянський рух, очолюваний отаманом М. Григор'євим:

Основу загонів отамана М. Григор'єва становили селяни, які спочатку підтримували радянську владу, сприйнявши її за справді народну, увійшли до частин Червоної Армії. Більшовики хоч і прославляли отамана за успішні військові дії проти контингенту Антанти на півдні України, але із самого початку не довіряли йому. Натомість в очах селян М. Григор'єв мав великий авторитет. Йому довіряли, а тому його рішення підтримувались і виконувались беззаперечно. Ось як це описано у романі Семена Скляренка «Шлях на Київ»:

«Загін Григор'єва, – читав командуючий групи, – за наказом командування Українського фронту переформовується в Задніпрянську радянську бригаду з відповідним числом артилерії і кінноти; штаб отамана Григор'єва перетворюється на штаб Задніпрянської бригади, командиром призначено отамана Григор'єва. (...)

«Новобранці» завмирають. Григор'єв торкає коня, одкидаючись назад, спускається до колон.

– Здорові, орли! – кричить він.

– Здрав... жел... головному отаману! – надривно розкочується навколо.

– Молодці! – каже Григор'єв. (...)

– Ми свіtimo, як зоря, всьому світові, – кричав отаман. – На нас дивиться Європа й Америка. Ми йдемо на Миколаїв. Ми йдемо на Херсон. Ми підемо й візьемо Одесу...

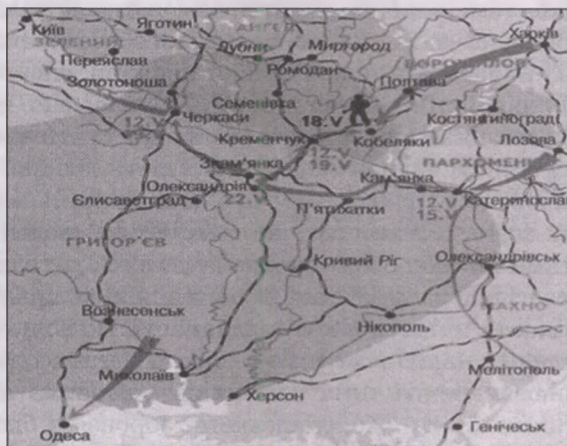
І знову завирував, загомонів озброєний натовп. Селяни, що прийшли до Григор'єва з Таврії і Херсонщини, гукали:

– Веди нас! Веди проти панів. Вмремо, а не здамось... Веди-и-и!.. – перекочувалося голосною луною... (Семен Скляренко «Шлях на Київ»).

Але згодом, переконавшись, що політика радянської влади є грабівницькою, загони Григор'єва піднялися на антибільшовицьке повстання. Повстанці захопили Катеринослав, Черкаси, Олександрівськ, Кременчук, Миколаїв, Херсон. Отаман М. Григор'єв видав універсал «До українського народу», у якому закликав людей знищувати продзагони і комісарів, створювати ради без більшовиків. Радянське керівництво сприйняло як зраду і наказало негайно знищити повстанців. «Григор'єв пройшов по шляху Єлисаветград – Бобринська – Черкаси – Золотоноша – Гребінка. Дійшовши до Гребінки, він зупинився – шлях йому загороджували частини Червоної Армії... Мрії про встановлення своєї влади на всьому перегоні Єлисаветград – Бахмач розвіялися, лишалось тікати вертатись назад, пробиватись до Єлисаветграда і далі – до Олександрії (...).» Однак збройні загони швидко розпрошувались, військової сили не вистачало:

«Від Золотоноші Григор'єв послав до Гельмязова полк Херсонський – вернулась хіба тільки половина. Із Черкас вирушили до Мошен дві роти Таврійського полку – ніхто не повернувся». Проти повстанців були направлені війська Червоної Армії, які оточили основні сили М. Григор'єва в районі Кобеляків на Полтавщині і розбили їх: «І всю ніч билися два полки степом, луками, минали тихі спустошені села, переходили Рось, Вільшанку. Вночі ж, немовби духом відчуваючи близькість полків, до них підходили з боліт і лісів загони, які покинули Григор'єва і тепер рвалися проти нього».

Отаман з невеликим загonom відступив на Херсонщину: «Вночі Григор'єв з жменькою офіцерів подався лісами на південь». Він намагався з'єднатися з формуваннями іншого селянського отамана Н. Махна. Але між ними стався конфлікт, під час якого М. Григор'єв був убитий.

Завданням учням: відповісти на запитання та виконати завдання:

✓ Чому Григор'єв користувався авторитетом серед селян?

✓ У чому виявилась суперечливість та непослідовність дій отамана Григор'єва?

✓ Показати на карті основні райони, охоплені повстанням під проводом Григор'єва.

Уявлення про історичну персоналію Нестора Махна вчитель формує, використовуючи психологічний портрет Нестора Івановича Махна.

Лідер селянського повстанського руху Нестор Махно, мав високий і широкий лоб, виступаючі вилиці, невелике, загострене, злегка випнуте вперед підборіддя. У зоні між вилицями і підборіддям мало плоти. Людина з такою формою обличчя має малу чутливість.

У своєму житті Нестор Махно здебільшого здійснював прагматичні дії, намагався підлаштуватись під реалії подій. Восени 1917 р. формуються перші загони Чорної гвардії, яка на той час була погано озброєна. Займаючи посаду комісара міліції, він озброїв анархістську дружину

Нестор Іванович Махно (1888–1934)

тією зброєю, яку вдалось конфіскувати у поміщиків, німецьких колоністів, заможних жителів.

Високий лоб – це ознака високої обдарованості. В початковій школі Махно проявив здібності до навчання, директор навіть зауважував, що якби не погана поведінка, він би міг стати кращим учнем. Однак через відсутність грошей у батьків, Нестор Іванович отримав лише початкову освіту. У той же час в характері людей з такими рисами обличчя відзначаються хитрість і нелагідність. Іноді такі люди схильні до зради, не мають прихильності і відданості. Поділяючи погляди анархо-комунізму, Махно багато разів змінював політичних союзників: розпочав повстання проти Скоропадського, боровся з більшовиками проти армії Денікіна, згодом відмовився від спільних дій з радянською владою, врешті-решт відновив цей союз у боротьбі проти Врангеля.

Густі брови – це ознака щедрості душі і мужності. За діяльність в анархістській організації, яка займалась «експропріацією» коштів у багатих власників (ці дії інколи закінчувались вбивством), Нестор Махно був засуджений до смертної кари. Згодом вирок змінили на ув'язнення у московській Бутирській в'язниці, яка стала для юнака справжнім «університетом». Тут він познайомився з анархістом П. Аршиніним-Марініним, здобув неабияку прихильність серед інших в'язнів за товариську вдачу та щедрість.

Великі очі говорять про чутливість душі, мужність, іноді про прагнення до лідерства. Сучасники згадували про отмана як про людину грізну, з пронизливим поглядом. Однак характер Нестора Івановича дуже змінився, коли він познайомився зі своєю першою дружиною Анастасією Васецькою, однак оточенню вдалось розлучити пару. Махно здійснив свою мрію і створив автономну незалежну селянську республіку, де земля належала тому, хто її обробляє.

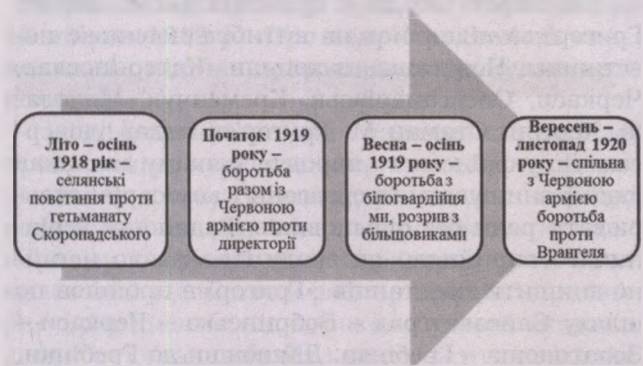
Прямий ніс свідчить про енергійний характер. Нестор Іванович під час бою діяв наполегливо, часто змінював стратегію, завжди йшов у перших рядах, був проголошений «батьком». Махно мав великий рот зі спадаючими куточками губ, що говорить про те, що він був мужнім, володів сильною волею, на нього було важко впливати.

Отаман не боявся своїх супротивників. 9 червня 1919 р., прийнявши рішення про розрив союзу з більшовиками, Нестор Іванович відправив телеграму Леніну, а також Камневу, Зінов'єву, Троцькому, Ворошилову, Раковському, в якій оголосив про відданість революційній справі і пояснив прийняте рішення постійними звинуваченнями з боку «центральної влади» та «преси комуністів-більшовиків. Марина Сухогорська так характеризувала Махна: «Спочатку я думала, що тільки мені стає страшно, коли він дивиться на мене своїми сірими, холодними, сталевими очима, але потім з'ясувалось, що найжорстокіші розбійники махнівці не могли витримати цей погляд і починали тремтіти при кожному погляді батька».

Історик В. Голованов так оцінює діяльність отамана: «Махно в усій надмірності своїх благодних прагнень і злодійства, у всій своїй огидності і привабливості – безумовно фігура яскрава і непересічна. Якщо поглянути на бунт як на особливу культуру і презентувати цій культурі «Всесвітню енциклопедію бунтарства», то ім'я Нестора Махна повинно бути вписано туди одним із перших».

Завдання учням: скласти план-конспект історичного портрета Н. Махна.

Використовуючи логічну схему, вчитель розкриває етапи селянського руху на чолі з Н. Махно:

Завдання учням: занотувати схему до конспекту.

Розгортання селянського руху, очолюваного Н. Махном на Півдні України, вчитель розкриває, використовуючи **розповідь**:

У 1919 р. загоны Махна досягли значних успіхів у боротьбі з денікінськими військами: Кримське угруповання Добровольчої Армії було відрізане від Донського. Особливо важливою подією стало захоплення Маріуполя, це відкривало дорогу до Таганрога. Радянська влада вимагала продовжити наступ і перерізати залізничну ділянку Таганрог – Іловаськ, хоча у махновців не було для цього ресурсів. 25 травня 1919 р., скориставшись розгромом дивізії М. Григор'єва, Рада робітничо-селянської оборони УСРР під впливом голови Реввійськради Л. Троцького, який у середині травня 1919 р. прибув в Україну, вирішили переформувати 3 бригаду Задніпровської дивізії під командуванням Н. Махна. У цій бригаді радянська влада вбачала вогнище майбутнього повстанського руху. Першим пунктом постанови було: «Ліквідувати Махна в найкоротший строк». У червні 1919 р. за рішенням Ради робітничо-селянської оборони УСРР члени махновського штабу були заарештовані. Отаман, прогнозуючи подальші події як небезпечні для себе, покинув Червону Армію. Із загоном вірних йому людей у кількості 800 осіб Н. Махно

подався на Правобережжя, де активно боровся проти більшовиків.

Незважаючи на всі спроби придушення повстанського руху, він поширювався по території України. Більшовицький режим доживав останні дні.

Завдання учням: відповісти на запитання та виконати завдання:

1. Як змінювались політичні погляди Н. Махна? Як ви оцінюєте його політичну діяльність?
2. Чому радянська влада вирішила знищити збройні формування Н. Махна?
3. Покажіть на карті дії махновців навесні-влітку 1919 р.

3. Денікінський окупаційний режим.

Під час міркування вчитель розкриває особливості соціально-економічної політики Денікіна:

Навесні-влітку 1919 р. Добровольча армія А. Денікіна захопила Україну. Радянську владу було ліквідовано. Денікінська влада прагнула відродити дореволюційні відносини. У чому це проявлялось? Влада, спираючись на військові формування, почала відбирати у селян поділену поміщицьку землю, зобов'язавши їх безоплатно віддати поміщикам третину врожаю 1919 р. на відшкодування заподіяних збитків. Окрім того, селяни мали підтримати Добровольчу армію разовим внесенням податку в розмірі 5 пудів зерна з кожної десятини землі. За умов несвоєчасного здавання обсяг податку збільшувався вдвічі. Новий аграрний закон передбачав викуп селянами поміщицької землі в розмірі 45 десятин на господарство. На підприємствах заборонялися профспілки та страйки. Тривалість робочого дня визначили у 9,5 годин, але за умов виробничих потреб адміністрація могла його збільшувати. Незважаючи на проведені заходи, нормалізувати соціально-економічне життя денікінській владі не вдалося, розвал економічного життя тривав.

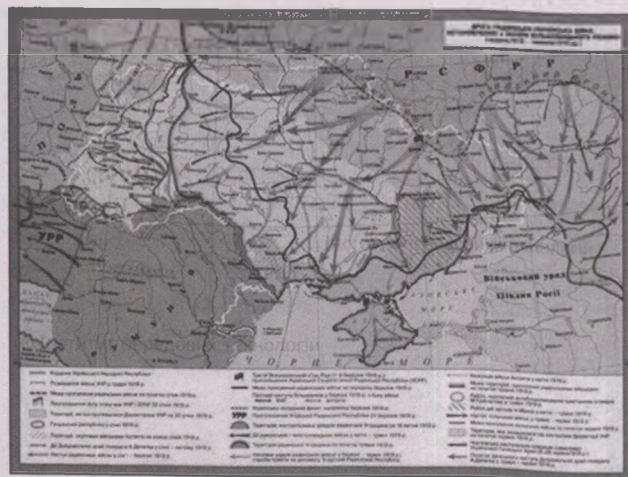
Завдання учням: відповісти на запитання:

На вашу думку, яку реакцію у населення мала викликати така політика денікінського режиму?

Учитель висвітлює національну політику денікінського режиму, застосовуючи **розгорнуту характеристику**:

Денікінський режим (їх ще називали «білогвардійцями») проводив репресивну політику щодо українського національного руху:

- 1) повністю відновлювалось царське законодавство в галузі школи, так, викладання українською мовою дозволялось лише в приватних навчальних закладах, вивчення українознавчих дисциплін взагалі заборонялось;

2) адміністрація видала наказ про зняття портретів Тараса Шевченка в усіх установах як символа, національного відродження нації;

3) було припинене фінансування Української академії наук, земства більше не мали права надавати матеріальну допомогу українським школам;

4) відбувались переслідування громадських діячів, розстріляні боротьбисти Сергій Домненко, Петро Тавенко, Нечипір Степовий;

5) встановлено цензуру – деякі українські газети закривались, із бібліотек та книгарень вилучались книжки, періодика; знімалися вивіски, написані українською мовою.

Завдання для учнів: заповнити тематичну таблицю: «Політика Денікінського режиму в Україні»

Сфера управління	Заходи
Культурно-освітня політика	
Аграрна політика	
Робітниче питання	

Використовуючи прийом **доведення**, вчитель розкриває причини зупинки наступу меншовиків:

Прийшовши на зміну радянському, денікінський режим не здійснив жодних позитивних зрушень в економічному житті українського суспільства, а в деяких сферах він виявився ще більш жорстким, ніж радянський, зокрема щодо «українського питання». Військова диктатура важким тягарем лягла на плечі народу. Тому вже восени 1919 року денікінський режим втрачає свої позиції і в Україні. Це було обумовлено такими причинами: *по-перше*, задля придушення повстанського руху в Україні Денікін змушений був викликати військові частини з фронту, *по-друге*, наступ денікінців на Москву розтягнув лінію фронту і для активних дій потрібно було постійно збільшувати кількість військ, а їх не вистачало, *по-третє*, проведена білогвардійцями мобілізація українського селянства формально збільшувала армію Денікіна, але водночас зробила її недисциплінованою, з великою кількістю дезертирів. Окрім того, українське селянство на цьому етапі знову схилилось до підтримки більшовиків, оскільки більшовицьке керівництво проголошувало політику повернення селянам поміщицької землі.

Завдання учням: скласти логічну схему: «Причини падіння режиму А. Денікіна».

Під час **образної розповіді** вчитель висвітлює роль селянської армії Н. Махна у розгромі військ А. Денікіна:

Активно боролися проти денікінців і селянські отамани, зокрема армія Н. Махна. У серпні

1919 р. під керівництвом Н. Махна діяли чотири корпуси, що згодом об'єдналися у Революційно-повстанську армію України (махновців). Загони повстанців склалися з кінноти й піхоти, посадженої на тачанки з кулеметами. Формування махновців були мобільні. Вони здійснювали постійні рейди тилами денікінців, блокували їхні сили і серйозно гальмували просування білогвардійців. Восени А. Денікін направив проти махновців два своїх кращих корпуси, але радикально змінити ситуацію не вдалося.

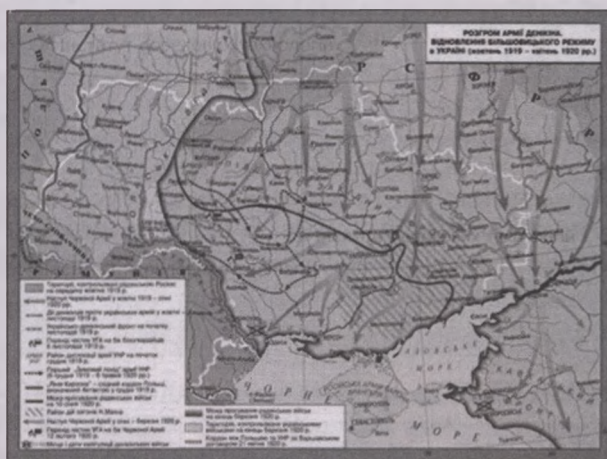
Під час **пояснення**, використовуючи **ілюстрацію**, учитель розкриває поняття «махновська тачанка»:

«**Тачанка Махна**» – ресорний чотириколісний візок із відкритим кузовом для кулемета. У тачанку могли впрягати від двох до чотирьох коней. Екіпаж складався з двох або трьох чоловіків, один був погоничем, інші кулеметники, якщо їх було двоє – один безпосередньо вів вогонь, а інший відповідав за набої.

Завдання для учнів: скласти тези: «Причини поразки армії А. Денікіна»; занотувати до словника визначення поняття «махновська тачанка».

Використовуючи карту та **міркування**, учитель характеризує подальший перебіг подій в Україні, боротьбу більшовицьких сил із військами А. Денікіна:

Контрнаступ Червоної Армії завершився її перемогою і поступовим відновленням радянського режиму на території України. У чому це виявилось? У середині жовтня 1919 р. Червона Армія, маючи кількісну перевагу над військами А. Денікіна, перейшла у контрнаступ. Головний удар спрямовувався у напрямку Харків – Донбас – Ростов-на-Дону. Через деякий час радянські війська перейшли у наступ. Зокрема, 6 листопада вони вибили денікінців із Чернігова, 12 грудня оволоділи Харковом, а в грудні 1919 р. знову увійшли до Києва. Наприкінці 1919 р. більшовики витиснули Добровольчу армію А. Денікіна і встановили свою владу в Україні.

Завдання для учнів: на контурній карті позначити напрямки наступу Червоної Армії у жовтні 1919 – січні 1920 рр.; скласти хронологічну таблицю наступу більшовиків в Україні.

4. Червоний і білий терор.

Під час **аналітичного опису** вчитель характеризує систему каральних органів, створених більшовиками, та формує поняття «червоний терор»:

Більшовицьке керівництво добре розуміло, що захопити владу легше, ніж утримати. Тому з перших днів здобуття влади воно створювало систему каральних органів. У її складі були: Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК), народні суди, революційні трибунали, міліція тощо. Головною її ланкою була ВУНК, на неї поклалися обов'язки боротьби з контрреволюцією. Їх доповнювали спеціальні військові частини, що відігравали вирішальну роль у боротьбі проти українського селянського повстанського руху. Така діяльність супроводжувалася терором проти населення із нищенням політичної опозиції, що протистояла радянській владі. Отже, щоб утримати владу в своїх руках в Україні, більшовицький режим застосував політику насильства, що отримала назву «червоний терор».

Завдання для учнів: скласти схему: «Каральні органи радянської влади»; занотувати до словника зміст поняття «червоний терор».

Самостійна робота з документом:

З доповіді ЦК Російського Червоного Хреста про діяльність Надзвичайних Комісій (НК) у Києві (1919 р.)

Більшовики увійшли до Києва в лютому 1919 р. і наступного ж дня почала діяти Надзвичайка, точніше навіть не одна, а кілька. Штаби полків, районні комітети, міліція – кожна окрема радянська установа являли собою ніби філіал Надзвичайної комісії. Кожна з них заарештовувала і вбивала. По всьому місту хапали людей. Коли людина зникала, знайти її було важко, бо списків арештованих не було, а довідки радян-

ські установи давали не охоче. Центром розшуку і страт була Всеукраїнська Надзвичайна Комісія. Діяльність Надзвичайної Комісії не вкладалися в жодні логічні схеми. Арешти проводили довільно, найчастіше за доносами особистих ворогів. Незадоволені службовці, прислуга, охоча помститися своїм господарям, корисливі сподівання на майно арештованих – усе могло бути мотивом арешту, а потім і розстрілу.

Завдання для учнів: відповісти на запитання:

✓ Як радянська влада боролася з інакодумцями?

✓ Чому влада застосовувала терор проти населення?

✓ Чому політика терору була закономірною для радянської влади, очолюваної більшовиками?

✓ Яку атмосферу в суспільстві насаджували більшовики своєю політикою терору?

Під час **образної розповіді** вчитель розкриває таке явище, як політика «білого терору»:

Білогвардійці так само застосовували терор як один з основних методів встановлення своєї влади. На захоплених білогвардійцями українських землях діяли закони, спрямовані на наведення жорсткого порядку методами військової диктатури та боротьбу як з більшовизмом, так і з українським повстанським рухом. Наприклад, за участь в українському повстанському русі, більшовицьких організаціях і дезертирство з Добровольчої армії застосовували смертну кару. Звичайним явищем стали масові страсти. Так, в Одесі без суду і слідства було покарано на смерть понад 3 тис. осіб. Схожа ситуація була і в інших містах України. Така політика отримала назву «білий терор». Отже, основною жертвою і червоного і білого терору став український народ.

Завдання для учнів: занотувати до конспекту причини та наслідки політики «червоного» та «білого» терору.

Самостійна робота з документом:

Повідомлення про репресії білогвардійців на захоплених ними територіях (серпень 1919 р.)

Перші три дні розправа над комуністами і комісарами відбувалася без жодного суду і слідства. Указали, затримали, відвели до берега річки і – розстріл. Потім був утворений військово-польовий суд, але це суті справи не змінило. Очевидці розповіли про звірства в Синельникові, де захоплені в полон червоноармійці роздягнені майже догола й утримуються в кам'яній будівлі без їжі більше тижня. Там же, під Синельниковим, розстріляні пригнані бігом із Катеринослава 30 матросів і 8 комуністів. Відразу наповал жертв не вбивали, а калічили, щоб примусити померти у муках. Репресії насильства дуже численні, щоб

можна було їх рееструвати. І розстріли, грабування, розривання могил червоноармійців і комуністів та ін. У с. Велике Городище селянин, що чекав раніше білих, довго благав віддати йому коня, якого вони забрали, і ненавмисно назвав офіцера товаришем, за що був убитий на місці. Репресії коять, головним чином, за доносами представників заможних верств місцевого населення.

Завдання для учнів: відповісти на запитання:

- ✓ Чому білогвардійці застосовували терор проти населення?
- ✓ Чому насильство стало звичним явищем?
- ✓ Яку атмосферу у суспільстві породжувала така політика?

Робота з історичними плакатами:

Плакат «червоних»

Плакат «білих»

Завдання для учнів: відповісти на запитання:

- ✓ З якою метою було створено ці плакати?
- ✓ Що спільного і відмінного у цих плакатах? Поясніть свою думку.
- ✓ Яким верствам населення адресувалась ця агітаційна продукція?

✓ Представники яких ідеологій є авторами цих плакатів?

✓ Які настрої у суспільстві мали породжувати ці плакати?

IV. Закріплення вивченого матеріалу.

Коллективна робота у формі, **репродуктивної бесіди** за запитаннями:

✓ Охарактеризуйте систему органів виконавчої влади, створену більшовиками в першій половині 1919 року.

✓ Які причини викликали селянські повстання 1919 року?

✓ Чому Григор'єв виступив проти більшовиків?

✓ Чому селяни шукали захисту в отаманів, а не у державної влади?

✓ Як Денікін ставився до проявів українського національного життя?

✓ Назвіть причини швидкого падіння білогвардійського режиму на території України.

V. Підбиття підсумків уроку.

Узагальнення.

Отже, здобувши знову владу, більшовики здійснюють заходи по утвердженню радянського режиму в Україні: було створено апарат державної влади (за зразком російського), прийнято конституцію УСРР. Однак економічна політика більшовицького режиму (націоналізація промисловості, створення колективних господарств, ліквідація товарно-грошових відносин) стала причиною втрати більшовиками своєї влади в Україні та посприяла на деякий час утвердженню денікінського режиму. Утвердившись в Україні, денікінський режим, повністю ігноруючи національне питання та підтримуючи інтереси заможних приватновласницьких верств населення (власників фабрик, заводів, поміщиків), отримав у відповідь наростаючий повстанський селянський рух. Послабленням позицій денікінського режиму знову вдалося скористатися більшовикам, які втретє прийшли в Україну.

VI. Домашнє завдання.

Опрацюйте параграф, виконайте завдання до параграфу.

Підготуйте відповідь на запитання та виконайте завдання:

А. З'ясуйте спільні та відмінні риси в програмах більшовиків, меншовиків, повстанських отаманів.

Б. Доведіть або спростуйте твердження німецького історика Йорґа Баберовскі «Револьюційний рух був ні чим іншим, як дзеркальним відбитком тієї безпорадності, якою вирізнялася державна влада».